

Nyelvi időkép és idő-attitűdök

Nyelvi-kulturális megközelítés

1. Az idő valódi természete és az emberi időérzékelés

1.1. Az embert mindig is érdekelte az idő és a tér mibenléte, ami valószínűleg azzal magyarázható, hogy ez a két dolog földi létezésének a kereteit alapjaiban jelöli ki és határozza meg. A sokak szemében meglehetősen misztikusnak tűnő idő lényegéhez a történelem kezdete óta számos nagy gondolkodó próbált valamilyen módon közelebb jutni. S bár a filozófia számos megállapítással gazdagította az időről szóló tudásunkat, ha az időről mint fizikai létezőről és a vele kapcsolatos jelenségek okairól valóban pontosabb ismeretekre szeretnénk szert tenni, először a modern elméleti fizikához kell fordulnunk.

A modern fizika összességében a valóságnak meglehetősen szokatlan képét tárja elénk: azt tanítja, hogy az idő alapvetően más, mint ahogyan azt a hétköznapijainkban megéljük. A modern elméleti fizika mai állása szerint az időt, akárcsak a három térbeli irányt, egy olyan koordinátának foghatjuk fel, amely segít kijelölni a dolgok helyét az univerzumban. EINSTEIN – a kérdéssel foglalkozó előző elméletekhez képest – teljesen új jelentést adott az időnek, mivel felismerte, hogy az idő és a tér nem egymástól függetlenül léteznek, hanem együtt alkotják a téridőnek nevezett kontinuumot.

Az egyik legfontosabb kérdés persze az, hogy ha a tér és az idő egymáshoz ennyire hasonlóak, miért érzékeli őket az emberi tapasztalat két egymástól merőben eltérő dologként. Egy nagyon lényeges különbség van a tér három dimenziója és a negyedik dimenzióként felfogott idő között: míg az időnek van iránya (pontosabban szólva: irányítottága), a tér ilyennel nem rendelkezik. A holnap és a tegnap azonban különböznek. Az idő folyamatosan „magával sodor minket”, így az időben mindig csak egy irányban haladhatunk: a jövőbe. Ha két esemény egymást követi, az egyik csak az ok, a másik csak az okozat lehet, sohasem fordítva, vagyis a jövő soha nem lehet hatással a múltra. További kérdésként merülhet fel, hogy miért „halad” az idő (és vele az univerzum) egy irányba. Fontos hangsúlyozni, hogy ebben az esetben nem a hétköznapi értelemben vett haladási irányról van szó. A *halad az idő* kifejezés legfeljebb csak képletes lehet. Hagyományosan az időt általában olyan vonalként szokás ábrázolni, amely a múltból indul és a jelenen át a jövő felé tart, amit a vonal végén a jövő irányába mutató nyíl jelképez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az idő valóságosan is a jövő irányában „halad”, ugyanúgy, ahogyan az iránytű sem „halad” északi irányban. A két nyíl nem mozgást jelöl, hanem aszimmetriát. Amit az emberi tudat érzékel, az nem az idő múlása, hanem az, hogy a világ későbbi állapotai különböznek a világ korábbi állapotaitól, amelyekre emlékszünk. Az, hogy a múltra, nem pedig a jövőre emlékszünk, nem az idő múlásának, hanem az idő aszimmetriájának a megfigyelését jelenti, amire csak az értelmes megfigyelők képesek. (DAVIES, P. 2008: 266.)

Az időnek az a tulajdonsága, amelyet az idő irányítottságának neveznek, egyáltalán nem magától értetődő szükségszerűség. Többféle ilyen irányról is beszélhetünk:

1. **Pszichológiai időirány:** azért érzékeljük az idő múlását egyirányúnak, mert semmilyen más irányt nem ismerünk. Tudatunk egyetlen kronológiai sorrendre épül föl: az ok és az okozat egymásutánjára. Mindez arra mutat, hogy nem annyira a valóság halad előre egy irányba, hanem inkább az érzékelésünk.

2. **Termodinamikai időirány:** a legtöbb világunkban zajló folyamat irreverzibilis, azaz visszafordíthatatlan, mert így határozza meg a termodinamika második főtétele. Ez kimondja, hogy a zárt rendszerek entrópiája az idő múlásával nő. A rendezetlenség tehát növekszik az idővel, mi pedig abban az irányban „mérjük” az időt, amelyben a rendezetlenség növekszik. A „pszichológiai idő” irányát agyunk belsejében az idő termodinamikai iránya határozza meg: csak olyan időirányban emlékezhetünk a múltra, amelyben az entrópia növekszik (HAWKING 2003: 170–172). A fenti kettőn kívül léteznek még más időirányok is (vö. CARROL 2010: 251).

1.2. Könnyű belátni, hogy az időérzék kifejlődése az emberi faj túlélése szempontjából komoly evolúciós előnyökkel bírt: fontos szerepet játszott például a ragadozók előli meneküléskor, de időérzék kellett a tapasztalatokból való tanulás-hoz is. Az, amit tágabb értelemben „jelennek” mondunk, agyunk számára mintegy 3 másodpercig tart: ilyen időegységekben dolgozza fel az emberi agy az őt ért benyomásokat. Ezt az intervallumot nevezik ERNST PÖPPEL, az emberi időérzékelés természetével behatóan foglalkozó müncheni agykutató nyomán „szubjektív jelennek” (subjektive Gegenwart) (ENGELN 2011: 68; PÖPPEL 1972: 219–241, 1997: 56–61). Úgy tűnik, hogy az agy minden harmadik másodperc után valami új felé fordul. Ez lehet a magyarázat arra is, hogy az olyan szótagláncokat, mint például a *bakubakubakubakubakubaku*, először városnévként (*Baku*), majd – többnyire 2-3 másodperc után – a szigetország nevéként (*Kuba*) azonosítjuk. Ebben az esetben univerzális, minden embernél azonos mértékről van szó, amire nincs befolyással a neveltetés vagy a kultúra. Ez tehát minden bizonnyal állandó, tisztán biológiailag meghatározott jelenség, amelynek oka az emberi agy szerkezetében keresendő. Az emberi élet számos területén találkozunk ezzel a három másodperces ritmussal: egy átlagos kézfogás ritkán tart tovább 3 másodpercnél, a nyelvi megnyilatkozások egységei (egy átlagos mondat vagy tagmondat) nagyjából 3 másodperc hosszúak és egy verssor hossza is gyakran ennyi. (ENGELN 2011: 68). Vannak azonban szituációk, amikor az időérzékelés jelentősen megváltozik. Birtokában vagyunk olyan hitelesnek tekinthető leírásoknak, amelyek arról szólnak, hogy bizonyos betegségek, a tudatot befolyásoló technikák vagy tudatmódosító szerek hatására esetenként olyan drámai módon változik meg az időérzékelés, hogy az a hétköznapi emberi tapasztalatnak megfelelő időfogalom létjogosultságát is megkérdőjelezi (ENGELN 2011: 72; JAKABBFY 2010: 94–99).

Ismert tény az is, hogy különböző megfigyelők eltérő hosszúságúnak becsülik ugyanazt az időtartamot. Arról is rendelkezünk információkkal, hogy bizonyos támpontok (a nappalok és éjszakák ciklikus változásai, avagy órák) hiányában az emberi időérzék összezavarodik. Szintén általános emberi tapasztalat, hogy azt

az időt, ami alatt kellemes benyomások érnek minket, jóval rövidebbnek érezzük annál, mint amikor kellemetlen élmények hatása alá kerülünk.

2. Az idő képe a nyelvben

2.1. A közmondások és szállóigék, amelyek a természetes nyelvekben az időről szólnak, az átlagos nyelvhasználók mindennapi tapasztalatra épülő, naiv tudását tükrözik. Ezen persze nem szabad csodálkoznunk, hiszen tudjuk: a nyelvi világkép és a tudományos világkép közé nem tehető egyenlőségjel. BANCZEROWSKI így ír erről: „a világ nyelvi képe (= VNYK) nem más, mint azok által a nyelvhasználók által tapasztalt objektívan létező valóságnak a képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek, és hasonló értékeket vallanak. A VNYK-t a valóságról szóló tudásfajtaként is értelmezhetjük, amely egyidejűleg a tudás hordozóját is feltételezi. Ez pedig nem más, mint az ember mentális információs térképe, azaz a világról megalkotott belső (alanyi) képe, amelynek a nyelv a belső integráns részét képezi, s mivel ez a kép csak a nyelvben létezhet, benne van kódolva és rögzítve a nem lineáris fogalmi struktúra formájában. Ez a világkép nem tudományos, hanem naiv, mindennapi, szubjektív kép” (BANCZEROWSKI 2008: 140).

2.2. Ha az idő képét a természetes nyelvekben vizsgáljuk, akkor három dolgot figyelhetünk meg vele kapcsolatban. Az első az idő megszemélyesítése vagy másképpen perszonalifikációja. Ezt olyan kifejezések támasztják alá, mint pl. *az idő eljár/szolgál, senkire/semmi szóra nem vár* (vö. ang. *time and tide wait for no man*); *soha vissza nem jó; nincs olyan dolog, amit meg nem hajt* (O. NAGY 1994: 296–297). Egy latin mondás szerint: *tempus veritatis filia* ‘az idő az igazság leánya’, vagyis *kideríti/megmutatja az igazságot* (BÁNK 1993: 362). Ez utóbbi bölcsesség egyben arra is példa, hogy sok, időről szóló szentencia tartalmaz értékelő/minősítő elemet. Ezek között található pozitívak, de negatívak is. Az idő ugyanis egyrészt: *a legjobb orvos, mert minden sebet begyógyít*¹ (vö. ném. *Zeit heilt Wunden*); *nekünk dolgozik* (ném. *die Zeit arbeitet für uns*); *a bolondot is észre hozza; nagy tanítómester; sőt, mindennek a mestere; nagy vigasztaló*.² (Az időnek ez utóbbi tulajdonságát fogalmazza meg költőien a német: *Im Garten der Zeit blüht die Blume des Trostes* ‘Az idő kertjében nyílik a vigasz virága’ mondás is.) Másrészt az idő: *ellensége az embernek/a másiknak; senkit nem kímél; mindent enyészetnek ad*, vagy ahogyan Vergilius mondja: „*mindent elemészt, elménket is...*”. Horatius egyenesen „irigy időről” (*invida Aetas*) beszél. Sokak számára pedig minden bizonnyal ismerős az Ovidiustól származó³, és több európai nyelvben (pl. a lengyelben⁴) is létező alábbi mondás: *megette az idő vasfoga*, amelynek hallatán valamilyen falánk szörnyeteg, talán a gyermekeit lenyelő, mitológiai Kronosz képe idéződik fel bennünk. Az emberek tehát ambivalens módon viszonyulnak az időhöz, amely számukra egyaránt lehet pozitív és negatív tartalmak hordozója. Az alábbi mondásokban explicit módon jelenik meg az időnek ez

¹ *Az idő minden sebet begyógyít* mondás eredetijét Menandrosznak tulajdonítják.

² „Doch, da für jede Seelenwunde, / Wie tief sie brennt, die Zeit, die große Trösterin, / Den wahren Balsam hat...” (Christoph Martin Wieland: Oberon 8, 64).

³ „Tempus edax rerum” (Ovidius): ‘Az idő vasfoga mindent megőröl’.

⁴ *Coś jest nadgrzyzone zębem czasu*.

a „kétarcúsága”: az idő néha anya, néha mostoha; azaz: néha segít az emberen az idő, olykor azonban az idő múlásával csak súlyosbodnak a bajok (O. NAGY 1994: 296), *vreme stvara vreme i obara* ‘Az idő alkot, de rombol is’ – tartja a szerb.

Az a számtalan változatban (és számos európai nyelvben) létező megfogalmazás, hogy: *repül* (vagy *rohan*) *az idő* – amely talán Vergiliusig vezethető vissza⁵ – az idő, pontosabban szólva a megtapasztalt változás gyorsaságáról szól, hiszen a repüléshez általában a gyorsaság képzelete kötődik. De nemcsak a gyorsaság, hanem éppen ellenkezőleg: a lassúság képzelete is jól megfér az idővel. József Attilánál olvashatjuk az alábbi sorokat:

„Az idő lassan elszivárog,
nem lógek a mesék tején,
hörpintek valódi világot,
habzó éggel a tetején.”
(József Attila: *Ars poetica*)

„Bennem a múlt hull, mint a kő
az úron által hangtalan.
Elleng a néma kék idő.
Kard éle csillan: a hajam –”
(József Attila: *Reménytelenül, Vas-színű égboltban...*)

Valóban halad, repül, száll, és Apollinaire szavaival: „*itthagy engem*”, vagy éppen ellenkezőleg: *alig cammog, elleng, elszivárog* vagy egyenesen: állni látszik, netán kikökkent az idő, esetleg mi zökkentünk ki⁶ belőle? (Az utóbbi esetekben az idő már mint „közeg” jelenik meg.) Persze az idő nem rohan, valójában mindig mi rohanunk (vö. MUSALL–PÖTZL 2010: 23–27). Meglehet tehát, hogy a német költőnek, Gottfried Kellernek van igaza:

„Az idő nem megy, az idő áll,
és lényünk rajta átrobog,
az idő karavánszeráj,
és mi benne a vándorok.”⁷
(Gottfried Keller: *Az idő nem megy* – fordítás: P. P.)

Az tehát, hogy az idő az emberi képzet szerint halad, vagy pont fordítva: ő áll és mi haladunk benne, úgy tűnik, nézőpont kérdése. Ez utóbbi felfogást látszik

⁵ „Fugit interea, fugit irreparabile tempus” (Vergilius): ‘Rohan a soha vissza nem térő idő’; más forrásokban: „ám tovaszáll az idő, tovaszáll és fut szakadatlan...”. A mondás egyszerűbb változatában a legtöbb európai nyelvben (angol, német, francia, olasz, spanyol, orosz, lengyel, magyar) megtalálható (ŚWIERCZYŃSCY–ŚWIERCZYŃSCY 2009: 123).

⁶ Petri György fogalmaz így *Kizökkent Idő* című versében, utalva egyben Hamlet szavaira is: „Az időről, amelyből kikökkentünk végérvényesen és mindörökre” (Petri György: *Amíg lehet*. Magvető, Budapest, 1999: 50).

⁷ „Die Zeit geht nicht, sie stehet still, / Wir ziehen durch sie hin, / Sie ist ein Karavanserei, / Wir sind die Pilger drin” (Gottfried Keller: *Die Zeit geht nicht*).

támogatni a *vki kifut az időből* kifejezés is, ami azonban nem annyira az idő térszerű jellegére, sokkal inkább annak materiális voltára utal, hiszen benne a *kifut* ige átvitt értelemben szerepel. Az imént idézett mondás ellentétje a *kifutja az időből*, ami még egyértelműbbé teszi az idő anyagi, materiális jellegét: míg a *kifut az időből* azt jelenti, hogy nincs elég ideje, addig a *kifutja az időből* arra utal, hogy éppen elég van belőle.

2.3. Ezzel pedig elérkeztünk az idő második jellemzőjéhez, tudniillik hogy a természetes nyelvekben számos esetben *s z u b s z t a n c i a k é n t* értelmeződik. Ez nyer kifejezést az olyan mondásokban, mint például: *vkinek sok/kevés ideje van; kinek bő az idő, még kifogy belőle; eltarisznyázza* (értsd: pazarolja/elfecsérli) *az időt; nincs drágább az időnél; idővel, pénzzel légy takarékos* (O. NAGY 1994: 296–297). De ezt igazolják az olyasfajta, a nyelvekben általában eléggé gyakori kifejezések is, amelyek az időre kifejezetten mint birtokolható szubsztanciára utalnak; vö. ang. *to have time* vs. *to have no time*, ném. *Zeit haben* vs. *keine Zeit haben*, le. *mieć czas* vs. *nie mieć czasu*, ol. *avere tempo* vs. *non avere tempo* ‘van ideje vs. nincs ideje’. Hasonlóan ezt támasztja alá maga az *időt nyer* kifejezés és annak más nyelvekben létező megfelelői is: ang. *to gain time*, ném. *Zeit gewinnen*, le. *zysać na czasie*, ol. *guadagnare tempo*, or. *выиграть время*. És talán mindenki számára ismert az a mondás, amely az időt egyenesen a pénzzel azonosítja (*az idő pénz*), és amely számos európai nyelvben megvan (ŚWIERCZYŃSCY–ŚWIERCZYŃSCY 2009: 123); eredeti angol (és hosszabb) formájában „Remember that time is money” ‘Ne felejtsek, hogy az idő pénz’ az amerikai Benjamin Franklin Tanácsok ifjú üzletembereknek című írásából származik. (Persze az idő értékes voltának felismerése sokkal régebbi: már Diogenész Laiertosz feljegyezte a Kr. előtti 4. században élt Theophrasztosz bölcs mondásaként, hogy „drága költség az idő” (vö. TÓTFALUSI 1998: 193). Seneca szerint: „minden a másé... csak az idő a miénk”, más helyen viszont azt írja, hogy: „időnk egy részét nyíltan elrabolják, más részét ellopják tőlünk, harmadik része észrevétlenül elfolyik” (KRISTÓ NAGY 1982: 94). S bár SCHOPENHAUER is tesz olyan kijelentést, hogy az időt (szerinte csupán a jelent) birtokolni lehet (KRISTÓ NAGY 1982: 503), az ‘idő = szubsztancia’ talán leginkább explicit megfogalmazása HERBERT N. CASSONTól (1927: 41) való: „Az idő az a nyersanyag, amiből összeáll az élet. Semmi sincs az életben, amiből kevesebbel rendelkezni, és ami értékesebb lenne, mint az idő”.

Az idő szubsztanciaként való felfogásának egyik változataként, ha úgy tesszük altípusaként értelmezhető az, amikor az időre mint eszközre, *i n s t r u m e n t u m r a* tekintünk. Ezt a jelentést sokszor nehéz az ‘idő = szubsztancia’ jelentéstől élesen különválasztani, mert valamiképp jelen van *az idő pénz, az időt nyer, az idővel légy takarékos* kifejezésekben is (maga a pénz is eszköz). Fontos, hogy az ‘idő = eszköz’ típusú kifejezésekben a (flektáló nyelvekben általában eszközhatározós esetben álló) ‘idő’ szón kívül megjelenik az is, hogy mi történik idővel, minek az eszköze az idő, mire használatos, illetve milyen célt szolgál az idő. Jól példázza ezt a magyar *mihez kezdjek az időmmel?* kifejezés, vagy a szicíliai olasz *Non c’è duluri chi cu tempu un passa* ‘Nincs olyan fájdalom, ami idővel el ne múlna’ és a lombardiai olasz *Con el temp se giusta tuttocos* (kb.) ‘Az idővel mindent el lehet rendezni; idővel minden elrendeződik’ (MASTELLARO ed. 1994: 246). Na-

borowski versében az idő úgy jelenik meg, mint ami kísérője, de egyben eszköze/oka is az elkerülhetetlen változásoknak:

„Idővel minden tovaszáll, idővel futnak az évek,
idővel államok tűnnek el, idővel a világ ér véget.”⁸
(Daniel Naborowski: Annához – fordítás: P. P.)

2.4. Az idő harmadik tulajdonsága az irreverzibilitás, az ember által az időben tapasztalt változások visszafordíthatatlansága. Mindez az idő irányítottságával van kapcsolatban, amelyről az előző részben már volt szó. A dolgok egyszerűségének, visszahozhatatlanságának, a folytonos változásnak a tapasztalata rögzül az olyasfajta mondásokban, mint *az eltöltött idő soha vissza nem jő; ami elmúlt, nem jön vissza soha/nem tér többé vissza; ami volt, elmúlt*, és ez jelenik meg az *E temp pers a s' aquista pi nen* piemonti olasz és a *Tiempo perduto nun s' aquista maje*, vagyis 'Az elveszett időt nem lehet többé visszaszerezni' campaniai olasz mondásban is (MASTELLARO ed. 1994: 246). Ezt az egyszerű előfordulást, a megismételhetetlenséget, a „soha többé” érzését fogalmazta meg zseniálisan Kosztolányi az emberi életre vetítve Halotti Beszéd című, antireinkarnációs (POPPER 1999: 112) versében:

„Nem élt belőle több, és most sem él,
s mint fán se nő egyforma két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.

.....
a múltba' sem és a gazdag jövőben
akárki megszülethet már; csak ő nem.”
(Kosztolányi Dezső: Halotti Beszéd)

A folyó/folyam sokszor megjelenik az állandóan *változó idő* metaforájaként: „járása üdőnek [időnek] soha meg nem áll, / Mint víznek folyása soha meg nem száll, / Nem kémél [kímél] senkit meg az halál” (Horatius: Versek II., 14. ének, Szikszón Tasnádi Péter 16. sz.-i fordításában). Ovidius eltávozott hullámhoz hasonlítja az elmúlt időt: „Az egyszer eltávozott hullám nem tér többé vissza, sem az elrepült idő”⁹

Általános vélekedés szerint a múlt inkább negatív, míg a jövő többnyire pozitív tartalmak hordozója. Ez azonban nem feltétlenül van így, és nyelvi oldalról sem igazolható egyértelműen. *A rovott/sötét múlt, kísért a múlt* mellett több nyelvben is létező *régi szép idők* kifejezés, illetve a *szép/szebb holnap/jövő; a fényes, ígéretes jövő; van jövője, nagy jövő előtt áll* mellett meglévő *bizonytalan, homályos jövő* kifejezések inkább azt látszanak igazolni, hogy a múlt és a jövő egyaránt lehet negatív vagy pozitív. Ez valójában korszellem függvénye. A jelenhez kapcsolódó kifejezések viszont inkább pozitívak: aki *jelenben él*, az követendő példa (persze, aki csak a jelennek él, a horatiusi *carpe diem* szellemiségét követve,

⁸ „Z czasem wszystko przemija, z czasem bieżą lata, Z czasem państw koniec idzie, z czasem tego świata” (Daniel Naborowski: Do Anny).

⁹ „Nec quae praeteriit iterum revocabitur unda, nec quae praeteriit, hora redire potest” (Ovidius).

az már nem feltétlenül az), ugyanakkor *a jelentől távol álló* dolgok is inkább negatívan hatnak. További gyakori jelenség, hogy az emberek az idő-fogalmat kiterjesztik és használják a térbeli távolságokra vonatkozóan is. Ezt illusztrálják az alábbi kifejezések: *kétórás út, fél napos vonatút, háromnapos járóföldre van innét.*

2.5. A fentiek alapján az idő nyelvi képeről elmondottak úgy összegezzhetők, hogy az idő a legtöbb esetben vagy a) megszemélyesített formában vagy b) szubsztanciaként (esetleg közegeként vagy eszközként) konceptualizálódik és válik pozitív vagy negatív tartalmak hordozójává a nyelvi megnyilatkozásokban. Az időhöz kapcsolódó változások kivétel nélkül irreverzibilis természetűek. Fontos hangsúlyozni, hogy a fent szereplő aforizmák, idiómák, közmondások és versidézetek (mint általában az idővel kapcsolatos nyelvi anyag túlnyomó többsége) az abszolút idő képzetén alapulnak. Az alábbi limerik viszont azon kevesek egyike, amely üdítő kivételnek számít:

„Egy lány, ki Wightban éldegél
Gyorsabban jár mint a fény
Ha egy nap elindul ő
Relatív az útidő
Mert előző nap célbaér.”
(I. HAWKING 2003: 182)

Ez a kivételes limerik a maga látszólagos abszurdításával annak a tréfás, de találó megfogalmazása, hogy ha valaki képes lenne a féynél gyorsabban mozogni, az egyúttal az időben visszafelé is haladna. Mindez pedig már az idő relatív felfogásából következik, mely szerint nincs az időnek olyan kitüntetett mértéke, amely minden megfigyelő számára használható. Ez az elmélet, melyet általános relativitáselméletnek nevezünk, véget vetett az abszolút idő elvének, s tudományos körökben ma teljesen elfogadott (HAWKING 2003: 47).

3. Kultúrák, nyelvek, idő-attitűdök

3.1. Tudjuk, hogy a nyelvek igen sokféle igeidő- és aspektus-alakkal, illetve ezek meglehetősen változatos kombinációival képesek ugyanazt az időkonceptiót kifejezni. Hasonlóan változatos képet mutat az egyes kultúrák időhöz való viszonyulása, időkezelése, összefoglaló néven: idő-attitűdje is. Ez azonban már nem pusztán a világ nyelvi képével áll szorosabb kapcsolatban, hanem azzal is, amit BAŃCZEROWSKI a világ ideológiai képének (VIK) nevez. Ez szerinte egy olyan „nyelvben megnyilvánuló világnézet, amely az adott kultúrának integráns része, [...] és amely a megfelelő magatartásokkal és cselekvési normákkal párosulva egy meghatározott víziót is jelent a valóságról” (BAŃCZEROWSKI 2008: 140). Az idő-attitűdökre irányuló kutatásoknak elsősorban a kultúrák közti kommunikációra nézve van igen komoly jelentőségük (például: mely kultúrákban és milyen szituációkban elvárta a pontosság és mikor nem az, mennyire fontos az adott kultúrában a határidők betartása), de könnyű belátni, hogy az idő-attitűdöknek a nyelvet, a nyelvhasználatot érintő komoly konzekvenciái is vannak. Egyes kultúrák idő-attitűdje például olyan kifejezéseket vagy megnyilatkozásokat generál, amelyek egy

más típusú idő-attitűddel rendelkező kultúrában feleslegesek (ezért hiányoznak és jószerével értelmezhetetlenek az ilyen kulturális háttérrel rendelkezők számára). Ezenkívül bizonyos szavaknak (pl. *majd*, *azonnal*, *mindjárt*) kultúránként változik a szokásos jelentésük, amivel nem árt tisztában lenni, ellenkező esetben ugyanis ez konfliktusforrást jelenthet, illetve a kommunikációt gátló tényező lehet.

3.2. Az egyes kultúrák, jelesül a nyugati és a keleti kultúrák idő-attitűdjei, illetve időkezelése közötti különbségek és az ezekből fakadó messze ható (a jelen esetben főként nyelvi) következmények vizsgálatát azonban célszerű a gyökereknél kezdeni. Valahol ott, hogy a zsidó és a keresztény vallásbölcselet időfelfogása lineáris, és a dolgok egyszerűségét vallja (RAHNER–VORGRIMLER 1980: 286–288). A legősibb indiai hagyomány viszont a körkörös idő mítoszáról szól, és a világ erőinek ciklikus mozgását hirdeti: minden, ami van, elsüllyed a múltban, minden, ami elmúlt, visszatér a jövőben (mindez hasonlóságot mutat például a hopi törzshöz tartozó indiánok időfelfogásával, amelyre BAŃCZEROWSKI is hivatkozik a világ nyelvi, tudományos és kultúrképéről szóló egyik munkájában PELLETIER, WHORF és mások nyomán: „Az indiánok számára az idő nem a múltból indul ki, és a jelenen át a jövőben folytatódik, hanem örökös körforgásban van. Az indiánok a jelenben élnek és nem a múltban vagy a jövőben [...] az indiánok elődei nagyon jól ismerték az olyan fogalmakat mint a nap, a hónap és az év, viszont nem találtak ki heteket, órákat, perceket vagy másodperceket, mivel ezek nem »szerepelnek« a természetben. Amikor a fehér amerikaiak »az indián idő« kifejezést használják, nem az órák, percek vagy másodpercek jutnak az eszükbe, hanem a pontatlanság” (BAŃCZEROWSKI 2008: 147).

Annak, hogy például az észak- és nyugat-európai vagy az ennek hatása alatt fejlődött észak-amerikai angolszász kultúrában ma az emberek viszonylag pontos időbeosztás szerint élnek, a filozófiaiakon túl mély történelmi okai is vannak. Ezek között ott találjuk a középkori szerzetesek igazodási mintaként szolgáló szigorú napirendjét, a mechanikus órák megjelenésének fontos mozzanatát, majd ezen óraszerkezetek lekicsinyítését és megbízhatóbbá válását. „A folyamatosan járó óraszerkezet és az ezáltal egyenlő hosszúságú órák [Európában] forradalmasították a hétköznapi időmérést. Addig a legtöbb ember a napfelkelte és a napnyugta változó ritmusa szerint élt. Ahol ismerték és használták az órás rendszert, ott is évszaktól és országtól függően másképp. A „nappali” óra különbözött mind az „éjszakai”, mind az egyház „kanonikus” óráitól, amelyek a következők voltak: matutinum, laudes, pryma, tertia, sexta, nona, vecsernye és kompléta. Az egyenlő hosszúságú órákra szabott napirend eszméje a középkori szerzetesektől származik. Ők szolgáltatták a városi élet későbbi normáinak és az ipari társadalom mesterséges fegyelmének alapvető előzményét. Az óra nagy szocializáló hatású „zsarnoki munkafelügyelő”. A newtoni fizika szentesítette a gondolatot, hogy az egész világegyetem egy nagy „égi óramű”, s csak a modern gondolkodás olyan nagyjainak, mint Einstein vagy Proust, sikerült rámutatniuk, valójában mennyire természetellenes az időnek ez a mechanisztikus felfogása” (DAVIES, N. 2002: 411). Más földrészeken, ahol a fent említett tényezők hiányoztak, vagy csak igen korlátozott mértékben hatottak (például a népesség jelentős része nem a nyugat-európaiakhoz hasonló városokban élt, nem működtek szerzetesrendek és az óraszerkezet is

csak igen későn jelent meg, ha megjelent egyáltalán) az időkezelést is a nyugat-európaiktól teljesen eltérő adottságok alakították. Ilyen keretek között az emberek idő-attitűdjének formálásában többnyire a természet, pontosabban az abban megfigyelhető ritmikus változások maradtak a meghatározók.

3.3. Vannak olyan esetek, amikor az etimológia híven őrzi a természet ihlető erejének nyomát akkor is, ha az adott kultúra időkezelésének alakításában már régtől fogva nem a természeté a döntő szerep. A svéd nyelvben például az 'idő' jelentésű *tid* szó angol megfelelője, a *tide* elsősorban 'ár-apály váltakozást' jelöl, az egyik legősibb rendszeres változást, amit a tengerparton élő embereknek alkalmuk volt megfigyelni. Bizonyos szóösszetételekben persze a *tide* a mai angolban is jelent (és már az óangolban is jelentett, vö. HOAD 1993: 493) 'időt, időszakot', például *Christmastide/yuletide* 'karácsony hete/ ideje', *Eastertide* 'húsvét', *Whitsuntide* 'pünkösöd', *eventide* 'este/ alkony', *noontide* 'délidő', *springtide* 'a tavasz ideje'. A fentebbi információ birtokában a svéd *tid* jelentésének megértése nem okoz problémát.

Az etimológiának a világ nyelvi képe rekonstruálásában játszott szerepét egyébként BAŃCZEROWSKI is említi (2008: 146). Ennek megfelelően a német *Zeit* 'idő' etimológiája igen jó példa lehet a németek lineáris időfelfogására, hiszen az a *ziehen* 'húz, von' igéből származik. (Az árapály megnevezésére, amely – mint tudjuk – időre bekövetkező esemény, a mai német a *Gezeiten* kifejezést használja. Ez eredetileg 'előre kitűzött időpontot', sőt 'imaórát' is jelentett. Vö. GYÖRFFY 2003: 79.) Az orosz *время* viszont éppen az idő keleties, ciklikus felfogását példázza, hiszen az – akárcsak az 'orsó' jelentésű *вертено – а вертеться* 'forog' igéből származik (SOPRONI 2008: 356). Ugyanakkor a lengyelben (és a többi nyugati szláv nyelvben) az 'idő' értelemben használt szó jelentése eredetileg szűkebb volt: valaminek a 'rendelt, megszabott idejét' jelölte, illetve 'megfelelő időpontot, határidőt' jelentett. Ilyen szerepben találjuk a szót az ólengyelben és sok ma használatos kifejezésben is, például: *w sam czas* 'időben, jókor', *na czas* 'időre', *po czasie* 'idő után, későn', *swego czasu* 'a maga idején, valamikor, annakidején'. S bár a lengyel időfelfogás alapvetően a nyugati, lineáris mintát követi (a 'forog' jelentésű töre visszamenő *wrzemię* 'idő' értelemben már igen korán kiveszett a nyelvből, teret engedve a *czas*-nak), a lengyelek azonban az időpontokat korántsem értelmezik olyan mereven, mint például a németek. Mint később látni fogjuk, ROBERT LEVINE amerikai szociológus felmérése szerint a lengyelek életritmus tekintetében a világ 31 országa közül (a listán afrikaiak és dél-amerikaiak is vannak) a 12. helyet foglalják el, amivel még viszonylag „gyorsnak” számítanak.

3.4. OLGIERD BUDREWICZ párhuzamot von a lengyelek és a dél-amerikaiak időfelfogása között azon elterjedt vélekedés alapján, hogy az idő mind a dél-amerikaiak, mind pedig a lengyelek szerint „mérhetetlen” fogalom. „Zs mindenesetre igaz, hogy a lengyelek egy csipetnyi fantáziával kezelik az olyan terhes ügyeket, mint a határidők, a találkozók vagy a levelekre való válaszolás stb. Ez az oka a gyakori „időbeli és térbeli elhajlásoknak” és annak, hogy nem törődnek a dátumokkal, az órákkal és az ígéretekkel. A tizenöt perces késés, amelyet eufemisztikusan akadémiai negyedórának (kwadrans akademicki) neveznek, itt általánosan elfogadott szokás. Néha megesik, hogy az emberek néhány napot „tévednek” a dátumokban. Az analfabetizmus megszüntetése ellenére a levelekre – kiváltképp

a hivatalosakra – gyakran hetekig, vagy egyáltalán nem válaszolnak. Amennyire a megbeszélte találkozókra, vagy látogatóba (gyakran szinte kötelezően) késve szokás érkezni és a konferenciák, sőt az előadások is csúszással (z poślizgiem) kezdődnek, a színházi előadásokat és a mozifilmeket pontosan kezdik. A vonatok is az előírt menetrendnek megfelelően indulnak. A lengyelek tehetségesen improvizálnak. Soha nem okoznak csalódást, ha valamilyen feladatot villámgyorsan kell elvégezni. Ha azonban valamilyen nagyszabású kiállítás megszervezésére, vagy útszakasz befejezésére már csak néhány nap maradt, általában a határidő lejárta előtt alig öt perccel készülnek el a munkával. A drámai „tegnapra” határidő náluk a pszichikai mozgósítás metafizikai eleme, a holnap ugyanis bizonytalan, homályos és messzi, – mint Dél-Amerikában a *mañana*.” (BUDREWICZ 1976: 40–41 – fordítás: P. P.) A lengyelek határidőkhöz való meglehetősen „laza” viszonyulását támasztja alá a *Co masz zrobić dzisiaj, zrób pojutrze, będiesz miał dwa dni wolne*. ‘Amit ma meg kell tenned, tedd meg holnapután, lesz két szabadnapod’ jelentésű mondás is. Mindezek egyben azt is alátámasztani látszanak, hogy a sok tekintetben közös kulturális gyökerek ellenére az egyes európai kultúrák idő-attitűdje távolról sem homogén, ami hangsúlyosan megjelenik a kultúrák időszemléleti tipológiájában is. Nem vehetők egy kalap alá még olyan, kulturális és nyelvi tekintetben közelinek számító országok sem, mint Németország és Ausztria. Ausztriában például, ahol általában rendszeretők és higgadtak az emberek, „nemigen jellemző a szigorúság és a sietség sem. Nur keine Aufregung! (Csak semmi izgalom!) hangzik a közkedvelt mottó. Az osztrákok pontosan elvégzik munkájukat, de nem szeretnek kapkodni, nem szeretik, ha hajtják őket” (CSÖRGŐ 2007: 47).

3.5. A kultúra és a kommunikációkutatásban HALL és HALL (1990), illetve TROMPENAARS (1995) nyomán hagyománya van a kultúrák monokronikusra és polikronikusra, valamint szinkronikusra és szekvenciálisra való felosztásának. E felosztások szerint a monokronikus kultúrákban élő emberek számára az idő lineáris, szigorú időbeosztással élnek, amelynek kitüntetett fontosságot tulajdonítanak, tevékenységeiket előre megtervezik és egyszerre csak egy dologra koncentrálnak, nagyra értékelik a pontosságot. Észak- és Nyugat-Európa, az Egyesült Államok és Kanada tartozik ide. A polikronikus kultúrákban a monokronikusokkal ellentétben a dolgok egymással párhuzamosan történnek, az ilyen kultúrákban élő emberek egyszerre több dologgal is foglalkoznak, a személyes kapcsolatok pedig fontosabbak számukra mint a tervekhez vagy az időpontokhoz való merev ragaszkodás. A polikronikus kultúrákhoz tartozik például Dél-Európa és Dél-Amerika. A kultúrák TROMPENAARS szerinti szekvenciálisra és szinkronikusra történő felosztása igen sok hasonlóságot mutat a fentebb röviden ismertetett HALL és HALL-féle monokronikus – polikronikus felosztással. A szekvenciális kultúrákban az időfel-fogás lineáris, az események egymást követik, az emberek egy adott időben csak egy dologra koncentrálnak, időbeosztásuk szoros, és a pontosság nagyon fontos számukra. A skandináv országokat, Hollandiát, az Egyesült Királyságot, Belgiumot és Venezuelát sorolják ide. A szekvenciális kultúrákban élőknek lazább az időbeosztásuk, mivel többféle dologgal foglalkoznak, úgy érzik, egyszerre állnak kapcsolatban a múlttal, a jelennel és a jövővel. A szekvenciális kultúrák az időt nem lineárisan fogják fel. Ilyen kultúrának számítanak a mediterrán országok, a

dél-amerikai országok, az afrikai országok, Kína vagy Szingapúr (HOLLÓ 2008: 67). Látnunk kell, hogy a monokronikus – polikronikus, valamint a szekvenciális – szinkronikus kultúrák időkezelésének különbségei ugyanazokra az alapvető filozófiai okokra, történelmi adottságokra és eseményekre vezethetők vissza, amelyekről fentebb már részletesebben szóltunk.

A múlt század kilencvenes éveinek közepén a fentiekben már hivatkozott ROBERT LEVINE amerikai szociálpszichológus és segítői a világ összesen 31 országában végeztek az időhöz való viszonyulásra és az időkezelésre vonatkozó kutatásokat. LEVINE-t az érdekelte a leginkább, hogy a különböző kultúrákhoz tartozó emberek hogyan konceptualizálják, hogyan kezelik és hogyan mérik az időt. Sok más között olyan dolgokat vizsgáltak, mint a gyalogosok lépéstempóját a belvárosokban, a postai alkalmazottak munkatempóját vagy a köztéri órák pontosságát. Az eredmény egy vastag tanulmánykötet lett, benne az eddigi legrészletesebb életritmus-térképpel (LEVINE 1997).

1. táblázat

Életritmus az alábbi országokban

nagyon gyors	gyors	kényelmes	lassú
1. Svájc	9. Hollandia	17. Kanada	25. Románia
2. Írország	10. Hongkong	18. Dél-Korea	26. Jordánia
3. Németország	11. Franciaország	19. Magyarország	27. Szíria
4. Japán	12. Lengyelország	20. Csehország	28. El Salvador
5. Olaszország	13. Costa Rica	21. Görögország	29. Brazília
6. Anglia	14. Tajvan	22. Kenya	30. Indonézia
7. Svédország	15. Szingapúr	23. Kína	31. Mexikó
8. Ausztria	16. USA	24. Bulgária	

Ami a munka alapvető tanulságait illeti, a szerző vizsgálataiból kitűnik, hogy az időnek és a pontosságnak mindenekelőtt a fejlett ipari társadalmakban, a jóléti államokban van komoly értéke és fontos szerepe. Mindez azonban LEVINE kritikái szerint csupán kevéssé meglepő: azokon a helyeken és kultúrákban, ahol a gazdaság gyorsan növekszik, természetesen gyorsabb az életritmus és a lépéstempó is, mint a szegény országokban. Az is közhelyszámba megy, hogy a városokban gyorsabban zajlik az élet. Nyilvánvaló, hogy egy nagyvárosi gyerek, akinek a figyelmét már kevésbé terelik el a reklámok jelentette ingerek, majdnem kétszer olyan gyorsan rohan keresztül egy szupermarketen, mint egy kisvárosi gyerek egy átlagos élelmiszerboltban. Voltak, akik azt is kifogásolták, hogy LEVINE csupán egyetlen afrikai országban, Kenyában folytatott kutatásokat. Az, hogy Kenya a 22. helyre került a listán, szerintük nagyrészt annak köszönhető, hogy a kenyaiak viszonylag gyors gyalogosok, a kenyai postások munkatempója ugyanakkor a második leglassabb az összes felmérésben szereplő ország között, és a köztéri órák is csak kivételes esetben mutatják a pontos időt. Ha LEVINE a kongói Kinshasában,

az angolai Luandában vagy a Sierra Leone-i Freetownban is végzett volna kutatásokat, a listát további, még lassabb életritmusú országokkal is ki lehetett volna bővíteni (KNAUP 2010: 32–33).

3.6. LEVINE szerint lényeges különbség, hogy a teljesítményorientált ún. individualista kultúrában élőknek kisebb problémát jelent, hogy ütemtervek és időpontok szerint éljék hétköznapjaikat, mint egy olyan homogén társadalom tagjainak, amelyben erős a társadalmi összetartozás érzése. Németország nagyvárosaiban például a rendezvények és a konferenciák másodpercre pontosan kezdődnek. Az 'akadémiai tizenöt perc' fogalmát – jóllehet a kifejezés a magyarba és a lengyelbe is a német *akademische Viertelstunde* tükörfordításaként került be – nem ismeri a hektikus üzemmenet. Mivel senkinek nincs odaajándékozni való ideje, a későkre nem várokoznak.

Más kultúrákban viszont az időnek nincs ilyen kitüntetett státusa. Léteznek kultúrák, amelyekben nincs egyetlen szó az időre, abban az értelemben, ahogyan az a nyugati kultúrában általánosan használatos. A Burma északi részén élő kachin népcsoportnak például más szava van az óra által mutatott időre, más az emberi életidőre, és megint más a rövid, illetve az elnyújtott időtartamra. A fentebb már említett észak-amerikai indián nyelv, a hopi nem ismeri a grammatikai igeidőket (PÁTRÓVICS 2011: 130). Néhány, a Földközi-tenger mentén élő arab népcsoport csak három időállapotot ismer: a „most-időt”, az időnélküliséget és az örökkévalóságot. Annak kifejezését, hogy egy adott eseményre való várokozás csak viszonylag sokáig vagy nagyon sokáig tart, nem tartják fontosnak. Ez tulajdonképpen feleslegessé teszi az olyan kifejezéseket, amelyek arra kérdeznak rá, hogy valami várhatóan mennyi időt vesz majd igénybe. „*Levelek, csomagok feladásakor számítanunk kell arra, hogy a küldemények esetleg csak hosszabb, pontosan nem meghatározható idő után érkeznek meg a címzetthez*” tájékoztatnak a szerzők egy arab társalgási kalauzban; a „Postán” című részben pl. *Mennyi ideig megy...?* vagy *Mikor ér a levél Magyarországra?* típusú kérdéseket nem találunk. Ugyanígy, bár természetesen megfogalmazható egy pl. *Mikor érkezik meg a busz ...ba?* típusú kérdés, a szerzők figyelmeztetnek, hogy „...a tömegközlekedés kissé nehézkesen és kiszámíthatatlanul működik” (JURÁNYI–MIHÁLYFI 1986: 61,69). Afrikában a mindennapi élet részét képezi, hogy időt szánnak a dolgokra. Az afrikai kultúrához hozzátartozik a sorbaállás, a várokozás, a türelem, a késés és az, hogy akire várounk, az esetleg egyáltalán el sem jön. Afrika nagy részén ismeretlen fogalom az 'időpazarlás' kifejezés is, hiszen hogyan is lehetne az időt pazarolni? Ha az ember nem egy adott dologgal foglalkozik, akkor addig éppen valami mást csinál; az igazi pazarlás az lenne, ha nem szánnánk időt a másik emberre – hangzik az Afrikában közkeletű vélekedés.

3.7. LEVINE másutt felhívja a figyelmet az idő kulturális szegmentálásának eltéréseire is. Példaként a Kelet-Afrikában közvetítő nyelvként használatos szuahéli nyelvet említi, amelyben a napi időszámítás reggel 6 órakor kezdődik (ez ott nulladik órának számít), egy órával később (tehát 7 órakor) szuahéli időszámítás szerint pedig éppen egy óra van. A szuahéli nem ismeri a 'pontatlanság' kifejezést sem. Az idő kulturális szegmentálásának különbségeiről BAŃCZEROWSKI is beszél lengyel–angol–német vonatkozásban a napszakokra vonatkozó köszönések kap-

csán, és megjegyzi, hogy a lengyel *Dzień dobry!* ‘Jó napot!’ és *Dobry wieczór!* ‘Jó estét!’ formuláknak az angolban és a németben tulajdonképpen három: *Good morning!*, *Good afternoon!* és *Good evening!*, illetve *Guten Morgen!*, *Guten Tag!* és *Guten Abend!* felel meg (BAŃCZEROWSKI 2008: 146). A BAŃCZEROWSKI által elmondottakat árnyalja, hogy bár a ‘Jó napot (kívánok)!’ jelentésű *Dzień dobry!* kifejezést az egész lengyel nyelvterületen ‘jó reggelt!’ értelemben is általánosan használják, a FAŁOWSKI–SENDERO szerzőpáros megemlíti (1992: 132), hogy regionalizmusként megvan a lengyelben a szó szerint valóban ‘jó reggelt’ jelentésű *Dobre rano!* is, ez viszont leginkább csak Lengyelország déli részén hallható nagyritkán. A *Dzień dobry!* ilyen mérvű elterjedése a lengyelben valószínűleg a francia nyelv számlájára írható, amelyben a *Bon jour!* szintén mindkét jelentésben (‘Jó reggelt!’, ‘Jó napot!’) használatos. Délnémet nyelvterületen és Ausztriában pedig a napszakra utalást nem tartalmazó (tehát voltaképpen napszaktól független) *Grüss Gott!* (kb.) ‘Isten hozta!’ vált általános köszönéssé, amely teljesen kiszorította a *Guten Tag!* formulát. Ide kívánczik az is, hogy a líbiai arabban „[e]lvileg minden napszakra létezik külön köszönés, és mindegyikre egy tőle eltérő, megfelelő válasz, a líbiaiak mégis egész nap, még este is szabáh-alkérrel [Jó reggelt!] köszönnek egymásnak” (JURÁNYI–MIHÁLYI 1986: 50).

PAPP FERENC is részletesen szól a magyar és az orosz nap felosztása közötti eltéréseiről és annak nyelvi következményeiről: „Összesen tehát 7 részre oszlik a teljes nap – a magyarban. Oroszban viszont [...] csak 4 rész. Erre épül a *день*-nek még egy kettős osztása: *первая половина дня* és *вторая половина дня* – kb. ‘dél-előtt’ és ‘délután’, de ehhez a két kifejezéshez nem lehet órát illeszteni, e két kifejezés csak az egész hosszabb szakaszt jelölheti, méghozzá úgy, hogy az előbbiben meghatározatlanul benne van egy »reggel« is, az utóbbi jól beleér az »estébe« is. [...] A fő baj nem itt van. Hanem: hiányzik a »dél-előtt« és a »délután«! (Amit egyes szótárak, az iskolai gyakorlat kínálni szokott helyettük: *перед обедом* és *после обеда* ‘ebéd előtt’ és ‘ebéd után’ – az éppen mondható, de ezek a kifejezések nem illenek bele a huszonnégy óra részeinek reguláris elnevezései közé; másrészt és főleg ezeket se lehet órával pontosabbá tenni. Ezek a kifejezések inkább a szó szoros értelmében azt jelentik, hogy ‘ebéd előtt’ és ‘ebéd után’, tehát például tájékoztatást adnak a vendégnek arról, hogyan készüljön. Ez eddig a tisztán nyelvi oldala a kérdésnek. Ezt követhetik a problémák, a reáliák, az immár nem nyelvi szokások síkján. Így, például, legalábbis Moszkvában és Leningrádban, este 8-kor menni vendégségbe – a legmegfelelőbb időpont. Vagy: az itt említett »ebéd előtt/után« félrevezető lehet azon egyszerű oknál fogva, hogy az ebéd lehet 2 óra felé – de éppúgy lehet 5 vagy 6 óra felé is (ha például a házigazda munkabeosztása olyan, hogy munka után ebédel otthon). Úgyhogy, ha ebédre hívnak bennünket, célszerű azonnal tisztázni az órát is (»в котором часу?« ‘(körülbélül) hány órakor?’), ne-hogy egy negyed/fél nappal a vártnál előbb állítsunk be” (PAPP 1979: 93–94).

3.8. Nem lehet csodálkozni azon, hogy azokban a kultúrákban, amelyekben a várakoztatás és a várakozás magától értetődőnek számít, nincs esély arra, hogy pontos idejű találkozóknak megállapodjunk. Aki egy-két órával később érkezik a megbeszélte összejövetelre, az semmiről nem maradt le, és őt sem hiányolja senki.

Brazíliaiban például, ahol megszokott dolognak számít a családi összejövetelekről való egy, esetleg két órás késés, az igazán sikeres emberek kirívóan pontatlanok. A fontos társadalmi pozíciót betöltő emberek ugyanis előszeretettel várakoztatják meg a társadalmi ranglétrán lejjebb lévőket. A megvárakoztatás az ilyen kultúrákban valójában státusszimbólumnak számít: az idő a hatalom kifejezője. Keresve sem lehetne jobb hatalmi szimbólumot találni ugyanis az időnél: mivel az idő az egyetlen olyan tulajdon, ami pótolhatatlan, ha egyszer elveszett. Vegyük észre, hogy az időnek ez a kezelési módja éles ellentétben áll az észak-amerikaiak által képviselt attitűddel, amit legtalálóbban a *Don't waste my time!* 'Ne vesztegesd az időmet!' formula fejez ki.

Fentebb már jeleztük, hogy egyes időhatározóknak is nyelvenként-kultúránként más és más lehet a jelentése. Hagyományosan a *mindjárt* megfelelőit szokás ide sorolni. HOLLÓ a spanyol, az arab és az orosz *mindjárt*-ról jegyzi meg, hogy az „elég lassan szokott bekövetkezni” (HOLLÓ 2008: 107). SOPRONI a *mindjárt* orosz megfelelője (*ceŭyac*) kapcsán a következőt írja: „a [...] szicsász szót nem szabad mereven értelmezni: kis ország – kis *mindjárt*, nagy ország – nagy szicsász. A szóval beharangozott esemény valószínűleg csakugyan be fog következni, de vértessük fel magunkat kellő türelemmel, hogy be tudjuk várni” (SOPRONI 2008: 356).

Úgy tűnik, a lengyelben sem szabad szó szerint érteni a 'mindjárt, rögtön' jelentésű *zaraz* szót vagy a kicsinyítő képzővel ellátott *chwileczkę* (szó szerint: 'pillanatocska') kifejezést, különösen Krakkóban, ahol néhány fokozattal lassabb az élet ritmusa, mint a folyton nyüzsgő fővárosban. *Proszę poczekać chwileczkę!* 'Várjon kérem egy pillanatocskát!' – mondja az ügyintéző a postán, és hosszú percekre eltűnik az ajtó mögött. *Chwileczkę, zaraz* 'Egy pillanat, rögtön' – mondja a főtér egyik éttermében a pincér, akinek aztán csak jó húsz perc múlva van újra érkezése. Igaz lehet az a közkeletű vélekedés, mely szerint ha egy krakkói azt mondja: rögtön, az körülbelül húsz perc, ha azt mondja: *mindjárt*, az úgy másfél óra. Egy szerény pillanatocska pedig: minimum öt perc. Ellenben az Ausztriában gyakran hallható *kleines Momenterl* (szó szerint ez is 'egy kis pillanatocska') egy, legföljebb egy-két percet, ha jelent. Ugyanígy biztosra vehető, hogy ha német nyelvterületen egy étteremben elhangzik az *ich komm gleich/sofort*, akkor a pincér érkezésére tényleg fél, maximum egy-két percet kell csak várni. Így jutunk el végül egészen az ún. *New York minute* a 'New York-i perc' fogalmáig, amely az állandóan lüktető metropoliszban született és vált igazi „amerikai mértékegységé”. Ennek tartama húsz, maximum huszonöt másodperc.

4. Munkánkban több oldalról próbáltuk meg körüljárni az idő fogalmát: röviden ismertettük, mit mond az időről mint jelenségről és annak ember általi észleléséről az elméleti fizika és a neuropszichológia; szóltunk az idő nyelvi képeről; legvégül pedig kitértünk egyes nyelvek és kultúrák eltérő idő-attitűdjének okaira. valamint például segítségével illusztráltuk ennek néhány nyelvi vonatkozását. Egyetlen tanulmány természetesen nem vállalkozhat arra, hogy egy ilyen rendkívül összetett témáról a teljesség igényével számoljon be. Ez valószínűleg nem is lehetséges. Mégis azt reméljük, hogy sikerült legalább felhívni a figyelmet

az idővel kapcsolatos kutatások fontosságára, közelebb hozni az olvasóhoz az idő bonyolult és szerteágazó, sok tekintetben máig megfegtetlen jelenségét. Úgy tűnik, változatlanul érvényesek Thomas Mann sorai a Varázshegy című regényből: „Mí az idő? Titok – léttelen és mindenható” (Szöllősy Klára fordítása).

Kulcsszók: az idő képe a nyelvben, időkezelés, időérzékelés, nyelvi világkép, antropológiai nyelvészet.

Hivatkozott irodalom

- BAŃCZEROWSKI JANUSZ 2008. *A világ nyelvi képe. A világkép, mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- BÁNK JÓZSEF 1993. *3500 Latin bölcsesség. Latin és magyar nyelven*. Szent Gellért Egyházi Kiadó, Szeged.
- BUDREWICZ, OLGIERD 1976. *Polska dla początkujących*. Interpress, Warszawa.
- CARROL, SEAN 2010. *Most vagy mindörökké. A végső időelmélet nyomában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- CASSON, HERBERT N. 1927. *Making Money Happily: Twelve Tips on Success and Happiness*. Forbes Publishing Company, New York.
- CSÖRGŐ ZOLTÁN 2007. Ausztria In: HIDASI JUDIT szerk., *Kultúrák@kontextusok.kommunikáció*. Perfekt, Budapest. 45–54.
- DAVIES, NORMAN 2002. *Európa története*. Osiris, Budapest.
- DAVIES, PAUL 2008. *A megbundázott Világegyetem*. Akkord Kiadó, Budapest.
- ENGELN, HENNING 2011. Der Film im Kopf. *GEO kompakt* 27: 66–72.
- FALOWSKI, ADAM – SENDERO, BOGDAN 1992. *Besiada słowiańska*. „Universitas”, Kraków.
- GYÖRFFY MIKLÓS 2003. *Német kulturális szótár*. Corvina, Budapest.
- HALL, EDWARD T. – HALL, MILDRED R. 1990. *Understanding Cultural Differences*. Inter-cultural Press, Yarmouth.
- HAWKING, STEPHEN 2003. *Az idő rövid története*. Akkord Kiadó, Budapest.
- HOAD, T. F. 1993. *English Etymology*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- HOLLÓ DOROTTYA 2008. *Értsünk szót! Kultúra, nyelvtanítás, nyelvhasználat*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JAKABFFY ÉVA 2010. Kizökkent idő. *Interpress Magazin* 30/9: 94–99.
- JURÁNYI ZSUZSA – MIHÁLYFI GÉZA 1986. *Libiai kalauz*. Körösi Csoma Társaság Keleti Nyelvek Kollégiuma, Budapest.
- KNAUP, HORAND 2010. Ein anderer Kosmos. *Der Spiegel* 4: 32–33.
- KRISTÓ NAGY ISTVÁN 1982. *Bölcsességek könyve*. Gondolat, Budapest.
- LEVINE, ROBERT 1997. *A Geography of Time: The Temporal Misadventures of a Social Psychologist, or How Every Culture Keeps Time Just a Little Bit Differently*. Basic Books – Perseus, New York.
- MASTELLARO, PAOLA ed. 1994. *Dizionario di proverbi motti e sentenze*. Mondadori Arnoldo Editore S.p.A., Milano.
- MUSALL, BETTINA – PÖTZL, F. NORBERT 2010. „Nicht die Zeit rennt, sondern wir rennen.” Der Wirtschaftspädagoge und Zeitforscher Karlheinz A. Geißler über den Unsinn des

- Zeitmanagements, den Mehrwert von pausen und das Ende der Pünktlichkeit. *Der Spiegel* 4: 23–27.
- O. NAGY GÁBOR 1994. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat–Talentum, Budapest.
- PAPP FERENC 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat, Budapest.
- PÁTRÓVICS PÉTER 2011. Az időfogalom és a nyelvi időrendszerek. In: BÁRDOSI VILMOS szerk., *Tegnap filológiánk mai szemmel*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 121–132.
- POPPER PÉTER 1999. *Fáj-e meghalni?* Saxum, Budapest.
- PÖPPEL, ERNST 1972. Oscillations as possible basis for time perception. In: FRASER, J. T. ed., *The study of time*. Springer, Berlin. 219–241. [http://dx.doi.org/10.1007/978-3-\[-\]642-65387-2_16](http://dx.doi.org/10.1007/978-3-[-]642-65387-2_16)
- PÖPPEL, ERNST 1997. A hierarchical model of temporal perception. *Trends in Cognitive Sciences* 1: 56–61. [http://dx.doi.org/10.1016/S1364-6613\(97\)01008-5](http://dx.doi.org/10.1016/S1364-6613(97)01008-5)
- RAHNER, KARL – VORGRIMLER, HERBERT 1980. *Teológiai kishoztár*. Szent István Társulat, Budapest.
- SOPRONI ANDRÁS 2008. *Orosz kulturális szótár*. Corvina, Budapest.
- ŚWIERCZYŃSCY, DOBROSLAWA – ŚWIERCZYŃSCY, ANDRZEJ 2009. *Szólásmondások többnyelvű szótára*. Kossuth Kiadó, Budapest.
- TÓTFALUSI ISTVÁN 1998. *Idegen idézetek szótára*. Anno Kiadó, Budapest.
- TROMPENAARS, FONS 1995. *Riding the Waves of Culture*. Nicholas Brealy Publishing, London.
- WEISS, BERTRAM 2011. Das ewige Rätsel. *GEO kompakt* 27: 20–32.

The linguistic image of time and temporal attitudes

A linguistic and cultural approach

The present paper approaches the concept of time from a variety of angles. It briefly discusses the way time as a phenomenon and its human perception are seen within theoretical physics and brain research, respectively; it offers numerous examples of the linguistic image of time; it tries to clarify the reasons of variation in the attitudes to time in a number of different languages and cultures; and it illustrates the foregoing via examples taken from a variety of languages and cultures.

Keywords: the image of time in language, handling of time, perception of time, linguistic world view, anthropological linguistics.

PÁTRÓVICS PÉTER
Eötvös Loránd Tudományegyetem